

DOI 10.4467/25439561KSR.20.005.13294

JAROSŁAW T. JAGIEŁŁO <https://orcid.org/0000-0002-0433-2120>

Łódź

STOSUNKI NARODOWOŚCIOWE I ETNICZNE NA SUWALSZCZYŹNIE I KOWIENSZCZYŹNIE W DOBIE KSZTAŁTOWANIA SIĘ KONCEPCJI GRANIC ODRODZONEGO PAŃSTWA POLSKIEGO

NATIONAL AND ETHNIC RELATIONSHIPS WITHIN THE SUWAŁKI AND KAUNAS REGIONS DURING THE TIMES OF POLAND'S NATIONAL REBIRTH AND SHAPING ITS NEW BORDERS

Streszczenie

W niniejszym artykule została podjęta problematyka stosunków narodowościowych charakterystycznych dla obszaru północno-zachodniej części tzw. kresów Polski na przełomie XIX i XX wieku. Zagadnienie to opisywane jest w wielu publikacjach, jednak, jak okazuje się, jest ono, po pierwsze, bardzo podatne na wpływy polityczne i ideologiczne; po drugie, jest często przesycone mitami i potocznymi wyobrażeniami; i wreszcie po trzecie, istnieją źródła historyczne w dyskusji nad nim dotąd niewykorzystane. Takim zasobem, dotąd nie użytym w badaniach podziałów na polsko-litewskim pograniczu etnicznym na początku XX wieku, są dane Warszawskiego Komitetu Statystycznego odnotowane w części II (*Statystyka narodowościowa Królestwa Polskiego*) dzieła Włodzimierza Wakara pod tytułem *Rozwój terytorialny narodowości polskiej z 1917 roku*. Zawierają one informacje o liczbie ludności narodowości polskiej i litewskiej w roku 1910 oraz w 1914 we wszystkich gminach i miastach Guberni Suwalskiej. Są to dane unikatowe z uwagi na to, że zostały zebrane, zagregowane na poziomie gmin, czyli pozwalają uchwycić zjawisko przemian narodowościowych z największą dokładnością i we właściwej skali. Porównując informacje o tych liczbach, można ocenić, czy w okresie tych czterech lat doszło do procesu wzrostu liczebno-gęstości ludności polskiej czy też litewskiej. Wiedza o dynamice i kierunku przemian etnicznych (narodowościowych) w Guberni Suwalskiej może przybliżyć nas do odpowiedzi na pytanie, czy tuż przed wybuchem I wojny światowej na innych obszarach zamieszkałych przez

Polaków i Litwinów, takich jak Wileńszczyzna, Grodzieńszczyzna czy Kowieńszczyzna, mogło dochodzić do polonizacji czy do lituanizacji ludności zamieszkującej te tereny.

Abstract

This article discusses relationships between various ethnic and national groups that were characteristic for the North-Western part of region called Eastern Borderlands at the turn of XIX century. Vast literature on this subject is available, but it should be noted that the subject itself remains under strong political and ideological influence, it is also surrounded by many myths and common beliefs; and last but not least, there are historical sources that still have never been used in the discussion. One of such sources, not yet being used for research on ethnic divisions within the Polish-Lithuanian borderland at the beginning of XX century, are data gathered by Warsaw Statistical Committee in volume II (*Ethnic Statistics for the Congress Poland*) of the book *Territorial Development of Polish Nationality* (1917), by Włodzimierz Wakar. This work includes information on headcount of Polish and Lithuanian populations in years 1910 and 1914, divided by all communes and towns in the Suwalki Governorate. These statistical data are of exceptional scientific value, as they were gathered and aggregated at the commune level, showing detailed characteristics of ethnic transformations. By comparing the information regarding populations' headcount in 1914 and 1910, it is possible to assess which of the two populations grew within this 4-year period. Thorough knowledge of dynamics and direction of ethnic (nationalistic) transformations taking place within the Suwalki Governorate, might bring us some interesting answers. It might help us find out if just before the World War I other regions inhabited by both Polish and Lithuanian populations, such as Vilnius, Grodno and Kaunas provinces, were under the process of polonization or lithuanization.

Słowa kluczowe: *ethnos*, Litwini, narodowość, Polacy, Suwalszczyzna

Keywords: ethnos, Lithuanians, nationality, Poles, Suwalki region

W polskiej świadomości kresy i ich historyczne związki z Polską wciąż zajmują doniosłe miejsce. Utrata przez nas tych obszarów ma wynikać z ukształtowania się na ich terenie innych niż polski narodów oraz z objęcia przestrzeni kresów przez stworzone przez te narody państwa. Proces powstawania, czy jak w przypadku litewskiego – odradzania się, tych narodów miał rozpocząć się na przełomie XIX i XX wieku na fali powszechnego w Europie budzenia się świadomości narodowej. Procesy te, wyrażające się przejawami kultury z jednej strony a działaniami *stricto* politycznymi z drugiej, w skali masowej dokumentowane są między innymi wynikami spisów ludności, przeprowadzanych na ziemiach polskich zaboru rosyjskiego. Dotyczy to wszystkich narodowości zamieszkujących wschodnie ziemie I Rzeczypospolitej, tj. Ukraińców, Białorusinów i Litwinów. W niniejszej pracy podejmiemy próbę odpowiedzi na pytanie o wiarygodność tezy XX-wiecznej i współczesnej

nauki polskiej o dokumentowaniu przez rosyjski spis z 1897 roku czy rejestr ludności z 1909 roku litewskiego odrodzenia narodowego, prowadzącego do ukształtowania się nowoczesnego narodu litewskiego i w konsekwencji jego niepodległego państwa.

Z powyższym, ugruntowanym w naszej historiografii, poglądem podejmiemy polemikę, krytykując oceny dwóch wybitnych polskich uczonych i badaczy. Ich ustalenia będą przedstawione w odwróconej chronologii. Rozpoczniemy od krótkiej prezentacji opinii profesora Piotra Eberhardta, wieloletniego dyrektora Instytutu Geografii i Zagospodarowania Przestrzennego PAN; następnie dużo więcej uwagi poświęcimy teżom i wnioskom przedstawionym przez Włodzimierza Wakara, żyjącego w latach 1885-1933 polskiego prawnika, ekonomisty, demografa i statystyka, autora monumentalnego trzytomowego dzieła pod tytułem *Rozwój terytorialny narodowości polskiej*. Obaj uczeni, w swych pracach na podstawie danych statystyczno-demograficznych, formułowali wnioski ściśle historyczne. Czynili to również odnośnie do struktury narodowościowej pogranicza polsko-litewskiego (w czasie, istotnie, „przemieszczającego się”), która ma być przedmiotem również naszego opracowania. Dlatego i w niniejszym artykule, w jego drugiej części, zostanie przeprowadzona krytyczna analiza danych dotyczących rozmieszczenia ludności polskiej i litewskiej oraz zmian liczby tej ludności. Analiza obejmie ludność polską i litewską guberni suwalskiej w układzie gminnym dla lat 1910 i 1914. Taki przegląd istniejących, szczegółowych (bo „na poziomie” gmin) danych, dotyczących dość dyskusyjnego zagadnienia, jakim jest proces zmiany tożsamości narodowej określonej populacji w danym czasie i miejscu, chyba dotąd w Polsce nie został dokonany. A przypomnijmy, że to właśnie dane statystyczno-demograficzne posłużyły ponad sto lat temu, i służą współcześnie, do formułowania pryncypialnych ocen w tym dyskusyjnym obszarze badań.

Piotr Eberhardt to wybitny polski badacz zajmujący się problematyką przemian narodowościowych w ogóle, szczególnie na obszarze Europy Środkowo-Wschodniej, w tym na polskich Kresach Wschodnich, czyli etniczną geografiją historyczną. Omawianemu w tym artykule zagadnieniu Eberhardt poświęcił przede wszystkim wydaną w 1997 roku pracę pod tytułem *Przemiany narodowościowe na Litwie*, w której stwierdził, że szczególnie od pierwszych lat XX wieku tam, gdzie Litwini żyli w większości, „zaczynają się procesy depolonizacyjne”¹. W kolejnej wypowiedzi dostrzegał w polonizacji Wileńszczyzny również „procesy [...] lituanizacyjne na Kowieńszczyźnie”². Jak już to podkreślaliśmy, te ściśle historyczne wnioski zostały sformułowane na podstawie danych statystycznych dostępnych dla analizowanego

¹ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, „Przegląd Wschodni”, 1997, s. 22.

² Ibidem, s. 72.

obszaru (pogranicze polsko-litewskie) na przełomie XIX i XX wieku. Całość przemian narodowościowych ujmował w kategoriach ściśle deterministycznych, pisząc, iż „polaryzacja”, tzn. pojawiające się ściślej niż wcześniej rozgraniczenia polsko-litewskie, „musiały doprowadzić do dominacji litewskiej na tzw. Litwie Kowieńskiej”³.

Omawiana praca została napisana również z myślą o jej litewskim odbiorcy. Stąd nadzwyczajna staranność w doborze argumentów, a nawet pojedynczych sformułowań, zapewne, by „nie budzić upiorów” trudnej, bolesnej przeszłości⁴. Nieco inaczej problematykę przemian narodowościowych na polskich, wschodnich pograniczach profesor Eberhardt ujął w swym opracowaniu popularno-naukowym i przeznaczonym tylko dla polskich czytelników, z nostalgią postrzegających naszą przeszłość, jakim jest wydana w 1998 roku książka zatytułowana *Polska ludność kresowa*. Mniej stanowczy ton wybrzmiewa na przykład ze zdania: „[...] w pierwszej dekadzie XX w. zostają zahamowane procesy polonizacyjne”⁵ czy: „[...] mamy do czynienia nawet z próbami odzyskania pewnych obszarów o rodowodzie litewskim [...]”⁶. To znaczy, że w omówieniu tego samego zjawiska, występującego w tym samym czasie i miejscu, „próby odzyskania pewnych obszarów” pojawiły się w miejsce „procesów depolonizacyjnych” i „lituanizacyjnych”.

Jednak i powyżej zacytowane zdanie profesor Eberhardt kończy słowami: „[...] a jedynie powierzchownie spolonizowanych [...]”⁷. Bez wątpienia określenie tożsamości narodowej ludzi słowem „powierzchnowa” jest przejawem nonszalancji, która naukowcowi powinna być obca. Jednocześnie w powyższym sformułowaniu tkwi założenie, że ludzie ci wcześniej byli Litwinami, no i wiedza o tym, że i później również nimi są. To drugie to pogląd prezentystyczny, a więc ahisteryczny, obcy nauce, jaką jest historia. To pierwsze zaś zakłada, że Polacy na Kowieńszczyźnie mieli przodków, którzy byli Litwinami. To również dyskusyjna teza przede wszystkim

³ Ibidem, s. 73.

⁴ Np. w zdaniu, w którym w krytyce tezy mapy Mariana Świechowskiego: „Można tu podać jako przykład mapę opracowaną przez M. Świechowskiego (1918), na której nawet centralna Litwa z Kownem była wyłączona z etnicznego obszaru litewskiego” – prof. E. Eberhardt napisał jedynie, że „centralna Litwa z Kownem była wyłączona z etnicznego obszaru litewskiego”, nie precyzując, że została włączona do etnicznego obszaru polskiego, choć przecież właśnie to było przedmiotem jego krytyki. Prof. Eberhardt odnosił się w powyższej wypowiedzi do następującej publikacji: M. Świechowski, *Mapa narodowościowa i polityczna obszarów b. W. Ks. Litewskiego łącznie z tablicą statystyczną*, Warszawa, Wydawnictwo Tymczasowego Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej, 1921. Szerzej na temat problematyki ilustrowanej powyższą mapą oraz przedstawionej w tablicy statystycznej M. Świechowski wypowiedział się kilka lat wcześniej w opracowaniu pt. *Żywioł polski na ziemiach litewskich ze szczególnem uwzględnieniem obszarów okupowanych przez mocarstwa centralne; stosunki ludnościowe i własność ziemiska: szkic statystyczny z mapką i tablicami w tekście*, Zakopane, Księgarnia Podhalańska, 1917.

⁵ P. Eberhardt, *Polska ludność kresowa*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998, s. 103.

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

kim dlatego, że proces unarodowienia ludności wiejskiej, w ogóle, w czasie, zaszedł przecież bardzo późno, dopiero w ostatnich dwóch–trzech dziesięcioleciach XIX wieku. Być może więc ludzie, których profesor Eberhardt tak protekcyjnie określił jako „powierzchnownie spolonizowanych”, przed polską tożsamością narodową nie mieli litewskiej, bo w ogóle nie mieli żadnej narodowej autoidentyfikacji w nowoczesnym, współczesnym tego słowa znaczenia⁸. No koniec można chyba ocenić, że niejaki niepewność i wahania co od faktu i zakresu cofania się od początku XX wieku polskości na Kowieńszczyźnie czy północnej Suwalszczyźnie, które można dostrzec u niektórych polskich badaczy z początków ubiegłego stulecia, u profesora Eberharda całkowicie zaniknęły.

Kolejnym uczonym, którego ustaleniom poświęcimy uwagę, jest Włodzimierz Wakar, który problematykę polsko-litewskich relacji narodowościowych podjął w II i III tomie swego wielkiego, przytoczonego już dzieła: w tomie II, analizując sytuację narodowościową w guberni suwalskiej Kraju Nadwiślańskiego, i dużo szerzej w tomie III, badając przemiany narodowościowe w pozostałej części ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Po skrótowym przedstawieniu historii Litwinów, ich związków z Polakami oraz procesów polonizacyjnych na obszarze ziem byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego Wakar dostrzegł litewskie odrodzenie narodowe. Wszakże miało ono wystąpić tylko na terenie guberni kowieńskiej i równoległe z polonizacją Wileńszczyzny, jednak było ono dla niego faktem bezspornym, określanym jako „doniosły proces unarodowienia i konsolidacji wewnętrznej”⁹. Szukając powodów tego zjawiska, odrzucił on możliwość wystąpienia przebudzenia narodowego Litwinów jako reakcji na ich stosunki z Polakami lub Rosjanami, wskazując, że jego przyczyną było uniwersalne, jak byśmy dziś powiedzieli, paneuropejskie unarodowienie odrębnych społeczności etnicznych, szczególnie posiadających własne tradycje państwowe, szukających i odkrywających własne tożsamości wspólnotowe¹⁰.

Temu wartościowemu, bo dokonywanemu niejako „na żywo” toczących się procesów narodowościowych, ujęciu towarzyszyła jednak uwaga, której nie można przyjąć. Włodzimierz Wakar stwierdził w niej, że przebudzenie narodowe Litwinów

⁸ Pogląd o ukształtowaniu się narodów jako społeczeństw masowych, obejmujących także „niższe” warstwy społeczeństwa, dopiero pod koniec XIX w. jest powszechnie przyjmowany i nie wymaga dowodzenia. Zgodna z tą obserwacją jest też poniższa ocena sformułowana w czasach, w których zaszło dyskutowane przez nas zjawisko: „Główne momenty tych zmian [następujących po upadku powstania styczniowego – przyp. J.J.] – to przeniesienie się środka ciężkości narodowego życia do szerokich warstw narodu z włączeniem biernych dotychczas żywiołów ludowych...”, por. R. Dmowski, *Niemcy Rosya i kwestya polska*, Lwów, nakładem Towarzystwa Wydawniczego H. Altenberg, 1908, s. 12.

⁹ W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, cz. III, Kielce, St. Świącki, 1917, s. 7.

¹⁰ Ibidem.

„jako konieczność historyczna odbyłoby się”¹¹ niezależnie od okoliczności. Niestety, użyte w powyższym zdaniu słowa o „konieczności historycznej” w humanistyce są dowodem tylko skrajnego zideologizowania i z nauką nie mają nic wspólnego. Mówią wszystko o świecie wartości ich autora, ale nic o przedmiotach, obiektach tymi słowami opisywanych. Determinizm historyczny mieści się w określonym systemie aksjologicznym, ale istnieją przecież inne, w których jest traktowany jak prosty przesąd, w najlepszym razie stereotyp. Co ważne, zdanie zawierające tezę o historycznym przymusie odrodzenia Litwinów pada na samym początku tego tomu analiz statystyczno-demograficznych (we wstępie)¹², niejako zapowiadając i przesądając o końcowych wnioskach badań.

Myśl zawarta w powyższych słowach została powtórzona jeszcze raz. Autor ten stwierdził, że w warunkach polskiej batalii o własną narodowość, nazywanej przez niego nawet polskim nacjonalizmem, jednak „musiała rozwinąć się na Litwie odrębność jej narodowościowa”¹³. Taki pogląd, bliski ujęciu rozwoju społecznego w materializmie historycznym Karola Marksa, świadczy przede wszystkim jedynie o integralnie lewicowym światopoglądzie samego Wakara.

Dalej pisze on o liczebności Litwinów i wielkości ich terytorium narodowego, określając je w przybliżeniu na 3 miliony osób i 60 tysięcy kilometrów kwadratowych¹⁴. Przedstawienie takich wartości świadczy niestety już o całkowitym oderwaniu od rzeczywistości materialnej i historycznej. Litwinów nigdy nie było tak wielu i nigdy nie zajmowali tak obszernego terytorium. Wartości podane przez Wakara mogą dotyczyć Litwinów i Łotyszy, litewskiego i łotewskiego terytorium liczonych razem. Jednak to pogląd odosobniony, a najważniejsze, że sami Litwini tak tego nie postrzegali. Widzieli swoje terytorium i siebie samych, między innymi wśród mieszkańców Suwałk, Augustowa, Białegostoku czy Bielska Podlaskiego oraz setek wsi te miasta okalających, a nie pod Rygą, Mitawą czy Libawą jak (w najlepszym dla siebie razie) chciał tego Wakar.

Nowoczesny nacjonalizm litewski zawsze był wymierzony w polskość i w Polaków. Najpierw tych mieszkających w Kownie, potem w Wilnie, ale deklaratywnie również w tych z Suwalszczyzny albo Białostoczczyzny. To zastanawiające, że autor tego nie dostrzegał. Wnikliwa analiza jego uwag mogłaby być przyczynkiem do powstania pracy na temat ograniczoności ludzkiej percepcji, wynikającej z przeżywanych idei, wyobrażeń i ich projekcji na otaczający świat, bo trudno zarzucić mu celowe fałszowanie rzeczywistości. Jego opinie, oceniane w kategoriach ściśle naukowych, świadczą o pełnej afirmacji i skrajnym przewartościowaniu litewkości i Litwi-

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, s. 7.

¹³ Ibidem, s. 8.

¹⁴ Ibidem.

nów, doprowadzając do silnego zniekształcenia prawdziwego obrazu relacji i proporcji narodowościowych.

W dalszej części wstępu do tomu III swego dzieła autor ten przeszedł do trochę bardziej szczegółowych analiz demograficznych. Krytykując stronniczość władz rosyjskich, próbujących fałszować stan faktyczny i interpretując nieraz jako wymierzone w polskość ogłoszone wyniki spisu powszechnego ludności z 1897 roku¹⁵ oraz rejestru ludności z 1909 roku¹⁶, uznał jednak wynikającą z ich danych autentyczność ewolucji ludności polskiej w litewską na obszarze Kowieńszczyzny. Napisał, iż „[...] albowiem niewątpliwie niejaką niższkę naszego odsetka [ludności – przyp. J.J.] odrodzenie litewskie spowodować musiało [...]”¹⁷, dokumentowane różnicami liczebności ludności polskiej i litewskiej, wykazanymi z jednej strony w spisie z 1897 roku, a z drugiej w rejestrze z 1909 roku. Dalej napisał, że lituanizacji poddały się osoby do końca zmieniające swoją tożsamość narodową, tj. „żywioly”, co prawda uchodzące „[...] dawniej za polskie, ale mimo to obiektywnie raczej litewskie [...]”¹⁸. A więc dawniej (np. w 1897 roku) byli to Polacy, dziś (tj. w 1909 roku) w rosyjskim rejestrze zostali określani jako Litwini, co tylko potwierdza ich faktyczną litewskość. Wrócimy jeszcze do tego problemu.

Dostrzeżenie w powyższych dziewięciu słowach, człowieka uważającego się za polskiego patriotę, pewnej osobliwości, może nawet dziwactwa, na pewno przyniosłoby ulgę. Niestety, nie można tego zauważyć. Litewscy szowiniści powszechnie przyjmowali, że Polacy na Litwie to tylko spolonizowani Litwini, więc polski badacz jedynie ich tezę powtórzył, sankcjonował ją, uprawomocniał w polskiej opinii i nauce. W sumie taka postawa może budzić grozę, prowadząc do wniosku o postępującym procesie utraty instynktu samozachowawczego wśród, „teoretycznie”, wykształconych Polaków.

¹⁵ W 1897 roku w Rosji przeprowadzono pierwszy w jej historii nowoczesny spis ludności całego państwa, w historiografii i nauce rosyjskiej określany jako: *Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года*.

¹⁶ W 1909 roku w Rosji przeprowadzono rejestr narodowości ludności tych guberni, w których miały powstać tzw. ziemstwa, tj. miał być ustanowiony samorząd ziemski na poziomie gubernialnym. Samorząd miał składać się z ziemian, mieszczan i zamożnych chłopów, i w innych częściach Imperium istniał już od 1864 roku, w guberniach tzw. Kraju Północno-Zachodniego, czyli sześciu guberniach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego. W tym celu dokonano spisu, a właściwie rejestru narodowości ludności, którą ten samorząd miał objąć (ludność wielkoruska, małoruska i białoruska były zliczone w jednej grupie, pozostałe narodowości w swoich właściwych). Ostatecznie ziemstwa powstały tylko w guberniach: witebskiej, mohylewskiej i mińskiej. W wileńskiej, grodzieńskiej i kowieńskiej ich nie powołano. Rezygnacja z powołania w nich ziemstw w polskiej nauce, publicystyce i wystąpieniach politycznych oceniana była jako dowód słabości państwa rosyjskiego, niemogącego kontrolować samorządu w tych trzech guberniach.

¹⁷ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 21.

¹⁸ Ibidem.

To niestety nie koniec wątpliwości, jakie mogą wywoływać przytoczone słowa. Użycie wyrazu „obiektywnie” w kontekście przynależności narodowej także nasuwa najgorsze skojarzenia. Ocenianie za kogoś, kim on jest, należy uznać za przejaw niebezpiecznej megalomanii „uczonego” przekonanego o posiadaniu obiektywnej metody naukowej umożliwiającej określenie tożsamości etnicznej, czy jak tutaj, wręcz narodowości innej osoby, lepiej niż ona sama, wręcz za nią. To też kolejny przejaw lewicowego determinizmu. Czym więc jest tych dziewięć powyżej zacytowanych słów? Czy nie przejawem formułowanej w ściśle określonym aksjologicznie środowisku świadomej, rozumnej i pojmującej odpowiedzialność za głoszone tezy, ideologicznej i politycznej narracji, tylko ubranej w naukowy sztafaż?

W niniejszym artykule prezentujemy pogląd biegunowo odległy od powyższego. W naszym przekonaniu naród nie jest wspólnotą, do której obiektywnie należy się lub nie, i co gorsza istnieją „uczni” – jak Wakar – którzy mogą arbitralnie uznać kto, do jakiej narodowości należy. Co więcej, posunął się on w cytowanym powyżej zdaniu do przekreślenia czyjegoś poczucia tożsamości narodowej, twierdząc, że: „mimo to”¹⁹, mimo czyjejs (polskiej) świadomości narodowej, jego zdaniem, współtworzy on „obiektywnie raczej” inną społeczność, tu litewską.

Naszym zdaniem naród jest, tylko i aż, wspólnotą woli ludzi, którzy chcą go współtworzyć. Jedynym zewnętrznym odniesieniem, czynnikiem „narodotwórczym”, występującym „na zewnątrz” tej ludzkiej woli, jest historia, która, traktowana jako własna, staje się kotwicą utrzymującą człowieka w tej wspólnotcie. Nie język, religia czy wspólna kultura, a właśnie historia, która daje wspólnotę duchową. Inaczej nie istniałby na przykład naród szwajcarski.

Takie ujęcie jest bliskie klasycznemu łacińskiemu pojmowaniu tożsamości narodowej i ma charakter czysto wolicjonalny. Jest biegunowo odległe myśleniu niemieckiemu, wyrosłemu na glebie protestantyzmu²⁰, w którym istnieją zewnętrzne wobec człowieka determinanty przesądzające o jego przynależności narodowej, takie jak rasa, krew czy pochodzenie²¹. I właśnie do kategorii pochodzenia, czy raczej własnego o nim wyobrażenia, Wakar odwołał się w słowach: „obiektywnie [...] litewskie”. Fałsz, jaki jest zawarty w takim przekonaniu, współcześnie łatwo dostrzeżemy, przypominając sobie ideowe tło zbrodni ludobójstwa popełnionych przez naród niemiecki.

Swą obserwację Wakar odnosi do obszaru tzw. Litwy etnograficznej, doprecyzowując, że to dane z powiatu kowieńskiego uprawniają do takiego wniosku²². Chodzi

¹⁹ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 17.

²⁰ Zob. A. Wielomski, M. Ziętek-Wielomska, *Nowoczesność, nacjonalizm, naród europejski. Dylematy samoidentyfikacji Europejczyków*, Warszawa, Towarzystwo Naukowe Myśli Politycznej i Prawnej, 2017, s. 24.

²¹ *Ibidem* s. 28.

²² *Ibidem*, s. 21.

Tabela 1. Statystyka ludności powiatu kowieńskiego

Język/ narodowość	Deklarowany język w wynikach spisu powszechnego ludności w 1897 roku według:			Narodowość w 1909 roku****
	wyników spisu*	W. Wakara**	P. Eberharda***	
niemiecki/a	2,3	2,4		
żydowski/a	19,8	21,0	19,9	25,1
polski/a	23,2	25,3	23,2	11,4
litewski/a	35,7	44,9	41,4	50,8
żmudzki/a	5,8			
rosyjski/a	11,6	6,2	11,6	11,9*****
białoruski/a			0,4	
inny/a	1,6	0,2	3,5	0,8

* Wg danych opublikowanych przez Instytut Demografii Narodowego uniwersytetu badawczego „Wyższa Szkoła Ekonomii” (Институт демографии Национального исследовательского университета „Высшая школа”).

** W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, cz. III, Kielce, St. Święcki, 1917, s. 32.

*** P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, „Przegląd Wschodni”, 1997, s. 46.

**** W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 33.

***** Rosjanie i Białorusini razem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie podanych wyżej pozycji.

o dane, według których w 1909 roku na terenie powiatu kowieńskiego miało mieszkać mniej Polaków niż na jego obszarze w 1897 roku. Problem wynikający z analizy danych, na które powołuje się badacz, jest jednak dużo bardziej złożony, niż jak przedstawił to sto lat temu, oraz powtarzający jego tezy współcześnie, przywoływany już inny polski uczonej – Piotr Eberhardt.

Złożoność statystyki narodowości mieszkańców powiatu kowieńskiego na przełomie XIX i XX wieku obrazuje tabela 1.

Przytoczmy odnośną wypowiedź Wakara: „Dotyczy to [zjawisko lituanizacji – przyp. J.J.] tylko obszaru ściśle litewskiego, a szczególnie, jakby z porównania dat wynikało, powiatu Kowieńskiego...”²³. Polski badacz mu tu na myśli zmianę odsetka Polaków w powiecie kowieńskim między rokiem 1897 a 1909 z 25,3 na 11,4%. Zanim przejdziemy do oceny tego zjawiska, warto poddać analizie wyniki samego spisu z 1897 roku na obszarze powiatu kowieńskiego oraz jego polskie interpretacje dokonane przez Wakara i Eberhardta. Analizując dane w tabeli 1, przede wszystkim należy skonstatować nieoczekiwanie wysoki odsetek Polaków w Kownie i jego

²³ Ibidem.

okolicach, wynoszący w 1897 roku według rosyjskiej administracji państwowej aż 23,2%, przy jedynie 35,7%, ludności litewskiej. Jako druga rodzi się uwaga, że z liczebnością Litwinów w ich ówczesnej nieformalnej stolicy, w sercu postulowanego przez nich odrodzenia narodowego, panuje przedziwne zamieszanie wprowadzane jednak przez uczonych... polskich. Dokonane przez nich podniesienie odsetka Litwinów – przez Wakara sto lat temu aż do 44,9%, a przez Eberharda współcześnie do 41,4% jest już jednak interpretacją wyników spisu, a nie ich ukazaniem. Ten pierwszy jednocześnie nieznacznie zwiększył odsetek Polaków (z 23,3 do 25,3%), ten drugi nie czyni nawet tego. Ów nieco ponad dwuprocentowy (2,1%) wzrost liczby Polaków wynikał ze sklasyfikowania takiegoż odsetka słowiańskojęzycznej ludności katolickiej²⁴ powiatu jako polskiej. Wakar oparł całość swojego wywodu naukowego zawartego w tomach II i III *Rozwoju terytorialnego...* na zrównaniu słowiańskojęzycznych katolików mieszkających na Kresach Wschodnich z Polakami. Niemal wszystkie osoby wyznania katolickiego w rosyjskim spisie ludności z 1897 roku sklasyfikowane jako Białorusini, w dużych miastach Rosjanie, w guberni chełmskiej Rusini, przez niego zostały uznane za Polaków. Tę jego pewność o tożsamości Polak-katolik widać na przykład w słowach: „[...] możemy t. zw. »Białorusinów-katolików« z roku 1897, a »Rosyan innych wyznań« z roku 1909 policzyć bez znacznego błędu do narodowości polskiej [...]”²⁵ lub: „Drugim przykładem służyć może gubernia Mińska, gdzie w r. 1897 ludność katolicka wynosiła 10,2 (są to niemal bez wyjątku Polacy) [...]”²⁶, gdy rosyjski spis ludności, na którego wyniki Wakar w zdaniu zacytowanym powyżej powołał się, stwierdził na tym obszarze jedynie 2,9% Polaków²⁷. Aby zobrazować skalę i konsekwencję utożsamienia się z narodowością polską osób deklarujących jednocześnie: wyznanie katolickie i jakiś język słowiański jako ojczyzny, warto przedstawić statystykę tych dwóch cech etnicznych ludności zamieszkałej

²⁴ W niniejszym opracowaniu będziemy stosować pojęcie słowiańskojęzycznej ludności katolickiej/słowiańskojęzycznych katolików, a nie obecne w literaturze przedmiotu złożenie: „Białorusinów-katolików”. Wynika to z tego, że wielu piszących o katolickich Białorusinach podaje, że przyjęli oni (dzięki katolicyzmowi) tożsamość narodową polską, czyli w rzeczywistości byli Polakami (jak np. w zacytowanych powyżej słowach W. Wakara: „możemy tzw. Białorusinów-katolików z roku 1897 [...] policzyć bez znacznego błędu do narodowości polskiej”). Tak więc zapis o Białorusinie, który w rzeczywistości jest Polakiem, wydaje się nie dość precyzyjny i wprowadzający „pomieszanie pojęć”. Akceptacja złożenia „Białorusini-katolicy” wzięła się z jego istnienia w danych rosyjskiego spisu z 1897 roku, powszechnie uważanych za sfalszowane, co wydaje się niekonsekwencją. Ponadto „Białorusini-katolicy” nie posługiwali się językiem białoruskim w znaczeniu języka literackiego, bo taki wówczas nie istniał, a „gwarą języka białoruskiego przemieszanego z językiem polskim” (P. Eberhardt, *Polska ludność...*, op.cit., s. 49), co ich od narodowości białoruskiej jeszcze bardziej oddala.

²⁵ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...* op.cit., cz. III, s. 16.

²⁶ Ibidem, s. 18.

²⁷ P. Eberhardt, *Polska ludność...*, op.cit., s. 53.

Tabela 2. Statystyka ludności trzech guberni w 1897 r. w Kraju Północno-Zachodnim Imperium Rosyjskiego

Gubernia	Deklarujący w spisie język polski jako ojczysty*	Narodowość polska wg W. Wakara**	Deklarujący w spisie katolicyzm***
grodzieńska	10,1	24,9	24,9
mińska	2,9	10,2	10,2
mohylewska	1,0	2,7	3,0

* Wg danych Instytutu Demografii Narodowego uniwersytetu badawczego..., op.cit.

** W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 38 (gubernia grodzieńska); 46 (gubernia mińska); 50 (gubernia mohylewska).

*** Ibidem.

Źródło: opracowanie własne na podstawie podanych wyżej pozycji.

w trzech guberniach²⁸ (obejmujących łącznie trzydzieści powiatów) Kraju Północno-Zachodniego Imperium Rosyjskiego – tabela 2.

Analiza zależności i związków etnicznych Polaków i innych narodów posługujących się językami słowiańskim nie jest przedmiotem niniejszego opracowania. Powyższy wywód służył przypomnieniu przyjętej przez Wakara podstawy metodologicznej wykonywanych przez niego analiz demograficzno-statystycznych, wyrażającej się w tożsamości „słowiańskojęzyczny katolik = (niemal zawsze) Polak”²⁹. Podstawy użytej do określenia frekwencji ludności polskiej we wszystkich powiatach zaboru rosyjskiego i wyszczególnionych w obu tomach *Rozwoju terytorialnego narodowości polskiej*, wszystkich z wyjątkiem powiatu kowieńskiego.

Według spisu z 1897 roku ludność katolicka stanowiła w tym powiecie 70,7%. Z tej liczby 5,5%³⁰ zostało przez rosyjskie służby spisowe przyporządkowane do

²⁸ Wybór tych trzech guberni z wszystkich sześciu istniejących na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego wynika ze sklasyfikowanej w wynikach spisu w pozostałych guberniach (kowieńskiej, wileńskiej, witebskiej) niesłowiańskojęzycznej ludności katolickiej (Litwinów, Żmudzinów i Łotyszy w Inflantach polskich), która oczywiście nigdy przez nikogo nie była określana jako polska.

²⁹ „[...] ludności narodowości polskiej było 838,9 tys., czyli niewiele mniej niż wyznawców Kościoła rzymskokatolickiego. Jedyne 40,8 tys. katolików nie zostało zaliczonych [przez W. Wakara – przyp. J.J.] do ludności polskiej” – zob. P Eberhardt, *Polska ludność...*, op.cit., s. 56. Wynika z tego, że według obliczeń Eberhardta, aprobującego ustalenia Wakara, ten ostatni na obszarze współczesnej Białorusi jedynie jedną osobę na każde dwadzieścia dwie wyznania katolickiego (ok. 4,5%) nie zaliczył do narodowości polskiej.

³⁰ W spisie z 1897 roku na terenie powiatu kowieńskiego stwierdzono 11,6% osób, dla których językiem ojczystym był rosyjski. Wakar, stosując przywołane w tekście główne opracowania zasady krytyki wyników spisu, ograniczył liczbę osób narodowości rosyjskiej do 6,2% – „brakujące” 5,4% ludności było wyznania katolickiego. Obliczenia własne autora, wykonane na podstawie danych opublikowanych przez Instytut Demografii Narodowego uniwersytetu badawczego „Wyższa Szkoła Ekonomii” (Институт демографии Национального исследовательского университета „Высшая школа экономики”) http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=568 [dostęp: 27.02.2020] oraz W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 32.

ludności o rosyjskim języku ojczystym. Co ważne, Wakar nie tylko „Białorusinów-katolików”, ale także „Rosjan-katolików” zrównywał z Polakami. Dowodzi tego jego uwaga: „[...] Polacy wraz z »Rosyanami-katolikami« [...]”³¹, zrównująca jednych z drugimi, zapisana w przypisie dolnym na s. 32 tomu III *Rozwoju terytorialnego...*, umieszczonym pod tabelą zawierającą statystykę w roku 1897 języka ojczystego ludności guberni kowieńskiej, między innymi wraz z powiatem kowieńskim.

Jednak w tym powiecie owych 5,5% ludności „Rosyan-katolików” Wakar nie przypisał do narodowości polskiej, jak we wszystkich innych przypadkach to czynił, tylko podzielił ich pomiędzy Litwinów i Polaków – 3,4% z 5,5% zdefiniował jako Litwinów, a 2,1% jako Polaków³². Jednak żadnego uzasadnienia czy uwagi metodologicznej dla tej praktyki autor nie przedstawił, z całą pewnością odstępując od własnej zasady „słowiańskojęzyczny katolik = (niemal zawsze) Polak”, tłumaczącej podwyższone wartości tabelaryczne ludności polskiej, a w konsekwencji cały jego wywód prowadzony przez kolejne tomy dzieła³³. Wyrażał się on w gwałtownym wzroście liczebności ludności narodowości polskiej w stosunku do osób w spisie ludności określonych jako posługujące się językiem polskim³⁴.

Na koniec krytyki ujęć statystycznych języka narodowości mieszkańców powiatu kowieńskiego na przełomie XIX i XX wieku należy podkreślić, że zarówno Wakar, jak i współcześnie Eberhardt arbitralnie podnieśli odsetek ludności litewskiej w powiecie, poszerzając ją o ludność, która nie określiła w spisie swojego języka ojczystego jako litewski, a wskazała żmudzki. Co ciekawe, żaden z polskich uczonych nie przedstawił w swoich opracowaniach nie tylko słowa uzasadnienia dla ta-

³¹ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 32 (przypis).

³² Obliczenia własne autora na podstawie danych opublikowanych przez Instytut Demografii Narodowego uniwersytetu badawczego..., op.cit. oraz W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 32.

³³ W spisie z 1897 roku w guberni kowieńskiej, obok powiatu kowieńskiego (w znaczącej ilości), tylko w powiecie jezioroskim (nowoaleksandryjskim w państwowej nomenklaturze) przypisano część ludności wyznania katolickiego do osób z wschodniosłowiańskim jako językiem ojczystym. Takich osób było 14-14,5%. W spisie wykazano, że w tym powiecie odsetek liczby osób posługujących się językiem polskim jako ojczystym wynosił tylko 8,9%. Wakar jednak na podstawie wyników tego spisu (w tymże powiecie) określił liczbę osób narodowości polskiej na aż 24,4%, kwalifikując do nich osoby wyznania katolickiego o stwierdzonym w spisie białoruskim języku ojczystym, czyli postąpił „jak zawsze”, pozostawiając powiat kowieński jako jedyny, w którym swej zasady „słowiańskojęzyczny katolik = (niemal zawsze) Polak” nie zastosował. Odsetek osób z białoruskim językiem ojczystym w powiecie jezioroskim w spisie został określony na 16,8%. Wakar obniżył go według stosowanej, powyższej metodologii, tylko do 1,1%, na takim właśnie poziomie ustalając procent osób o narodowości białoruskiej w tym powiecie w 1897 roku. Być może było to bardzo zasadne, gdyż w 1909 roku rejestr ludności wykazał (wg danych przytoczonych przez Wakara) wśród mieszkańców powiatu jezioroskiego aż 29,0% Polaków. Obliczenia własne autora na podstawie danych jak w przypisach powyżej.

³⁴ Gdyby zasadę Wakara „słowiańskojęzyczny katolik = (niemal zawsze) Polak” konsekwentnie zastosować również w powiecie kowieńskim, to na podstawie wyników spisu z 1897 roku odsetek osób narodowości polskiej należało by tam określić na 28,7%.

Tabela 3. Statystyka osób posługujących się językami litewskim i żmudzkiem w 1897 r. na terenie guberni kowieńskiej

Powiat	Według P. Eberhardta*	Według W. Wakara**	Według spisu***	
	litewski		litewski	żmudzki
telszewski	81,2	81,7	0,8	80,4
rosieński	76,3	77,2	9,4	66,9
szawelski	70,7	71,1	17,4	53,4
kowieński	41,4	44,9	35,7	5,8
poniewieski	71,6	72,1	71,6	0,0
wiłkomierski	72,3	72,8	72,2	0,0
jezioroski	49,7	49,6	49,7	0,0
gubernia kowieńska	66,0	67,2	37,2	28,8

* P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, op.cit., s. 46.

** W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 32; W. Wakar posługiwał się kategorią „narodowości”, a nie „języka ojczystego”.

*** Wg danych Instytutu Demografii Narodowego uniwersytetu badawczego..., op.cit.

Źródło: opracowanie własne na podstawie podanych wyżej pozycji.

kiej praktyki, ale nawet nie zostawił śladu, choćby w przypisie, po tym, że w istocie, w wynikach spisu zostały zidentyfikowane osoby, które jako język ojczysty podały żmudzki, a one kwalifikują je jako litewski. Niestety, nie postąpił tak ani Wakar, ani Eberhardt. Czyż więc nie mają prawa w takiej sytuacji cisnąć się na usta słowa, takie jak: nierzetelność, manipulacja, zatajanie niepożądanych danych, a więc celowe wprowadzanie czytelnika w błąd? Powyższy problem jest doniosły, gdyż istnienie osób języka żmudzkiego, a nie litewskiego jako ojczystego, zostało w spisie ludności odnotowane i jednocześnie zaprzeczone przez polskich uczonych nie tylko w powiecie kowieńskim. Tabela 3 przedstawia skalę tego zjawiska.

Realne wyniki spisu rażąco odstają od ich interpretacji prezentowanych przez polskich badaczy. Liczba Litwinów w polskich przedstawieniach w stosunku do prawdziwej wielkości tej społeczności wynikającej ze spisu ludności została powiększona o niemal 100%. Istnienie w 1897 roku na terenie niemal połowy guberni kowieńskiej osób, które uznały język żmudzki, a nie litewski czy polski za swój ojczysty, jest utrzymywana we współczesnych rosyjskich publikacjach³⁵. Tylko polscy badacze specjalizujący się w problematyce narodowościowej wolą w ideologicznym zaślepieniu zniekształcać prawdę historyczną nawet nie w imię własnych, a cudzych

³⁵ Na przykład w treści hasła poświęconego spisowi ludności z 1897 roku istniejącego w encyklopedii internetowej: zob. *Перепись населения Российской империи (1897)*, [w:] *Википедия*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи_\(1897\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи_(1897)) [dostęp: 24.02.2010].

i do tego sprzecznych z własnymi interesów. Tu najwyraźniej służąc lituanizacji wszystkiego, co zlituanizować się da. Może to zaskakiwać, dopóki nie poznamy Włodzimierza Wakara jako inspiratora ruchu prometejskiego, propagatora idei wyrzeczenia się przez Polskę Zaolzia, umożliwienia współrzędzenia Wilnem Litwinom³⁶. Dopiero w kontekście powyższej informacji widać, czym było zaprzeczanie w 1917 roku polskości znaczącej części ludności powiatu kowieńskiego. To właśnie w służbie takich idei Wakar zatajał dane o faktycznych stosunkach narodowościowych w Europie Środkowo-Wschodniej. Trudno oprzeć się wrażeniu, że program lituanizacyjny Polaków na Kowieńszczyźnie, ich wynarodowienia z polskości, był realizowany również na łamach polskich (?) prac naukowych przez badaczy... polskich (?) – właśnie takich jak Wakar, czyniąc z tego programu oficjalne stanowisko polskiej (?) nauki (?).

Na tym tle, niestety, należy interpretować wyrażone tak powyżej, jak i w kolejnych zdaniach uwagi polskiego badacza. Jednak, co ciekawe i ważne dla obiektywnej oceny jego postawy, wtedy gdy był „blisko” materii, tj. danych liczbowych i procentowych, które analizował, czyli gdy faktycznie jeszcze pozostawał naukowcem, starał się być obiektywny. Pisał, godząc się z „[...] przejściem pewnej jej [tj. ludności polskiej – przyp. J.J.] grupy do szeregu Litwinów [...]”³⁷, lecz myśl tę potrafił zakończyć uwagą: „...o ile zaszło to i jak się liczebnie wyraża, niepodobna oprzeć na liczbach projektu ziemskiego, zanadto niepewnych”³⁸. Owe „przejście” najjaskrawiej uwidoczniło się właśnie w obniżce odsetka Polaków w powiecie kowieńskim z 25,3 na 11,4%. Owe „liczby projektu ziemskiego” to właśnie dane z roku 1909, które tu jeden jedyny raz w całym tomie III studiów Wakar podał w wątpliwość. Niestety, racjonalny krytycyzm i sceptycyzm wobec tak niepewnych danych, jak wyniki rosyjskich spisów i rejestrów ludności, zniknęły, gdy przychodziło do podsumowań i uogólnień, które zdominowała protoprometejska ideologia. Pisał więc on, że obok polonizacji Wileńszczyzny następowała „[...] pewna zniżka [Polaków – przyp. J.J.] w Kowieńskiej [guberni – przyp. J.J.]”³⁹.

Kończąc wątek realności spadku odsetka Polaków w powiecie kowieńskim między 1897 a 1909 rokiem z 25,3 na 11,4%, należy dodać, że właśnie w 1909 roku władze rosyjskie, prowadząc statystykę – na rzecz owego „projektu ziemskiego”, o którym pisał Wakar – już nie języka ojczystego, a narodowości zaliczały – jak to ujawnił⁴⁰ – na terenie guberni wileńskiej grupy narodowościowe inne niż słowiańskie i żydowska do

³⁶ Zob. *Włodzimierz Wakar*, [w:] *Wikipedia*, https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82odzimierz_Wakar [dostęp: 25.02.2010].

³⁷ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 33.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*, s. 23.

⁴⁰ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe...*, op.cit., s. 69, przypis w „uwadze” pod zestawieniem tabelarycznym.

Litwinów, zawyżając w ten sposób ich udział w ogóle ludności. Co prawda, nie działo się to – oficjalnie – w guberni kowieńskiej, ale w innej „litewskiej”, bo za taką dla Litwinów uchodziła gubernia wileńska. Jest to dowód na to, że w 1909 roku aparat państwa rosyjskiego *de facto* dopuszczał się sztucznego, statystycznego – choć jawnego – zwiększania liczby osób narodowości litewskiej. Jeśli w 1909 roku treścią polityki administracji państwowej było wspieranie Litwinów, a ówczesne państwo rosyjskie na pewno nie wyzyło się dążenia do zniszczenia polskość w guberniach leżących na terenie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego, to czy było możliwe posunięcie się przez Rosjan do zwykłego sfalszowania danych statystycznych? Sfalszowania polegającego na zaniżeniu liczby Polaków i zwiększeniu Litwinów na obszarze powiatu kowieńskiego. Na pewno Litwini wymagali tam wręcz ogromnego wsparcia ilościowego. Według danych statystycznych dotyczących języka ojczystego mieszkańców Kowna w spisie ludności z 1897 roku język litewski jako ojczysty wskazało tylko 5,7%, czyli 4092 osoby z ogółu mieszkańców miasta, a język polski 22,7%⁴¹ – 16 112 osób.

Cała powyższa argumentacja ma wybitnie polemiczny charakter. Podobnie zresztą – naszym zdaniem – brzmią zasygnalizowane powyżej tezy i Wakara, i Eberhardta dotyczące stosunków narodowościowych na polsko-litewskim pograniczu etnicznym. Wynika to z tego, że nie dysponujemy ani szczegółowymi, ani nawet ogólnymi, ale w pełni wiarygodnymi danymi, by móc przesądzać o ewolucji postaw tożsamościowych „do” i „z” polskość czy litewskość. Jednak nie zawsze jest tak. Otóż na temat polsko-litewskich stosunków narodowościowych dysponujemy danymi statystycznymi dla całej guberni suwalskiej. Dane te obejmują jedynie informacje o liczbie litewskich i polskich mieszkańców, a nie ludności wszystkich narodowości, ale są wyszczególnione dla każdej z gmin (i stworzonych z nich powiatów) guberni z osobna. Z kolei fakt, że dysponujemy takimi danymi z lat 1910 i 1914 pozwala prześledzić ewolucję postaw narodowościowych w czasie. Jest to okres, w którym według polskich specjalistów postępy lituanizacyjne były największe⁴².

Ponadto cały litewski obszar narodowy na początku XX wieku to oprócz guberni kowieńskiej właśnie środkowa i północna część guberni suwalskiej (oraz jedynie wąski pas guberni wileńskiej przylegający do jej granicy z gubernią kowieńską). W gruncie rzeczy „północno-suwańska” część stanowiła około 20% całości obszaru etnicznego litewskiego. Wydaje się, że pod względami: przeszłości historycznej, „podłoża” etnicznego warunkującego procesy narodowościowe, gęstości zaludnienia czy warunków społeczno-ekonomicznych obszar północnej części guberni suwalskiej jest

⁴¹ Zob. E. Maliszewski, *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, wyd. 2. przejrz. i uzup., Warszawa, Tłocznia Wł. Łazarskiego, 1916, s. 22 oraz Instytut Demografii Narodowego uniwersytetu badawczego..., op.cit.

⁴² Zob. P. Eberhardt, *Polska ludność...*, op.cit., s. 103.

charakterystyczny, typowy dla obszarów żmudzkich (powiaty: telszewski, szawelski, rosieński) oraz dwóch powiatów Litwy właściwej, tj. poniewieskiego wiłkomierskiego. Wszędzie tam nie było również dużych miast oraz znaczących skupisk ludności polskiej. Tak więc prześledzenie zmian postaw narodowościowych mieszkańców północnej części guberni suwalskiej powinno być instruktywne dla oceny skali postulowanego przez polskich badaczy zjawiska lituanizacji ludności polskiej na początku XX wieku, którą ich zdaniem najlepiej oddała, ujawniła dyskutowana wnikliwie powyżej statystyka ludności powiatu kowieńskiego.

Powyżej przywołane dane w układzie gmin, które są dostępne i będą przedmiotem naszej analizy, są zawarte w tomie II dzieła Wakara poświęconego „statystyce narodowościowej Królestwa Polskiego” (w ówczesnej nomenklaturze takiego Królestwa już nie było, był Kraj Nadwiślański, ewentualnie Nadwiśle). Dane te przez polskiego badacza zostały jedynie przytoczone, nie były przedmiotem jakiegokolwiek choćby powierzchownej analizy. Nie zostały też przez niego zebrane. Zostały zgromadzone przez Warszawski Komitet Statystyczny. Ale i on jedynie występował z pytaniami o strukturę narodowościową poszczególnych gmin w Kraju Nadwiślańskim do ich zarządów, które wypełniały stosowny formularz, odsyłały go do Warszawy, a następnie pracownicy Komitetu Statystycznego ewidencjonowali pozyskane dane oraz udostępniali je. Mimo że była to polska placówka badawcza, w świetle informacji przytoczonych przez Wakara, trudno posądzać ją o stronniczość. Badacz pozostawił na przykład taką informację: „[...] druczek W. K. S., wysyłany do niektórych gmin powiatu, nie zawierał rubryki języka polskiego”⁴³. Także autorów sformułowanych danych – tj. owe zarządy gminne – nie możemy posądzić o tendencje propolskie, gdyż w związku z istnieniem na ziemiach Nadwiśla samorządu gminnego⁴⁴ w gminach, gdzie liczebnie dominowali Litwini – a tylko takie będą przedmiotem poniższej analizy – w tych zarządach gminnych co najmniej byli oni obecni. Zapewne nie tylko powyższe spostrzeżenia doprowadziły Wakara do oceny, że: „raczej należy posądzić je [owe zarządy gminne – przyp. J.J.] o tendencyjne zaliczanie Polaków do Litwinów [...]”⁴⁵ niż odwrotnie. Dla naszej analizy najważniejsze jest jednak to, że liczby ludności polskiej i litewskiej określone przez Warszawski Komitet Statystyczny w skali gmin sumują się do liczby tej ludności ujętej w granicach powiatów w wynikach rosyjskiego spisu z 1897 roku. Powyższa uwaga właściwie może dowodzić olbrzymiej rzetelności owego spisu, a słowa Wakara, iż: „[...] tendencyjne zaliczanie Polaków do Litwinów, które przecież i spisowi z r. 1897 się zarzuca [...]”⁴⁶,

⁴³ W. Wakar, *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa Królestwa polskiego*, cz. II, Warszawa, Drukarnia Synów St. Niemiry, 1917, s. 214.

⁴⁴ Ibidem, ss. 219-220.

⁴⁵ Ibidem, s. 212.

⁴⁶ Ibidem.

pozwalają stwierdzić, iż o żadnym przeszacowaniu liczby ludności polskiej nie może być mowy⁴⁷.

W celu uzyskania danych informatywnych należy poddać analizie statystycznej tylko te obszary, na których ludność polska żyła przemieszana z litewską. To znaczy, że całe południe guberni (dalej zawsze suwalska), w ogólnym zarysie to, które dziś jest częścią państwa polskiego, będzie wyłączone z naszych badań, gdyż Litwinów niemal tam nie było. Jednak granica rozdzielająca obszar pozbawiony ludności litewskiej od terytorium zamieszkiwanego wspólnie przez obie narodowości zostanie przez nas poprowadzona nieco na południe od granicy polsko-litewskiej z 1921 roku i kolejnych lat aż po dzień dzisiejszy, oraz zdecydowanie bardziej na południe od takiegoż rozgraniczenia proponowanego przez Wakara w 1917 roku.

Obszar południowy, tj. polski guberni, wyłączony z naszej analizy będzie stanowić wszystkie trzynaście gmin powiatu augustowskiego, trzynaście z szesnastu gmin powiatu suwalskiego (bez gmin Sejwy, Andrzejewo, Maćkowo) oraz dwie gminy powiatu sejneńskiego (Pokrowsk i Krasnopol). W sumie daje to dwadzieścia osiem z wszystkich stu ośmiu gmin guberni⁴⁸. Dla przejrzystości i kompletności wykładu przedstawiamy statystykę również dla tego obszaru – tabela 4.

Jak nadmieniliśmy, dla zobrazowania relacji wielkości ludności polskiej do litewskiej, zarówno w powyższym zestawieniu, jak i w każdym następnym, będzie użyty parametr wyrażający udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej (gdyż nie posiadamy danych o kompletnej strukturze narodowościowej tej guberni w układzie gminnym). Zmiana tego parametru w czasie, na tym samym obszarze, będzie ukazywać ewolucję struktury narodowościowej jego mieszkańców, potwierdzając lub zaprzeczając tezie o lituanizacji Polaków. Teza ta przez Wakara (a za nim Eberhardta) wyrażana była wielokrotnie i ujmowana słowami: „[...] na terytorium Litwy Wielkiej jednolitość narodowościowa raczej rośnie [...]”⁴⁹ oraz: „[...] dla obu narodowości na zwartych obszarach ich charakterystyczna jest silna tendencja konsolidacyjna [...]”⁵⁰.

Jeden „zwarty obszar” narodowości istniejący na terenie guberni suwalskiej został już powyżej przedstawiony. Drugi, północny – „litewski” – nie jest tak jednolity

⁴⁷ Powyżej cytowane zdanie W. Wakar kończy słowami: „[...] a mimo to wykazał spis nieco większy odsetek Polaków od W. K. S.”, które świadczą o tym, że w konfrontacji danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego uzyskanych od samorządów gminnych, w których byli obecni/dominowali Litwini z danymi rosyjskiego spisu ludności, to te drugie mogą być bliższe prawdy (gdyż „wykazał spis nieco większy odsetek Polaków od W. K. S”, a „tendencyjne zaliczanie Polaków do Litwinów [...] przecież i spisowi z r. 1897 się zarzuca.”) – Ibidem.

⁴⁸ W kategorii „gmin” mieszczą się również miasta, wyodrębnione z obszarów gminnych; dla miast posiadamy odrębną statystykę ujętą w danych Warszawskiego Komitetu Statystycznego.

⁴⁹ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 28.

⁵⁰ Ibidem, s. 31.

Tabela 4. Ludność narodowości polskiej i litewskiej oraz udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej w gminach południowej części guberni suwalskiej w 1910 i 1914 r.

Powiat	Gmina	1910			1914		
		Polacy*	Litwini	udział w %	Polacy	Litwini	udział w %
augustowski	m. Augustów	4 695					
augustowski	Bargłów	9 274					
augustowski	Balia Wielka	6 775					
augustowski	Dowspuda	6 644					
augustowski	Wołowieżowce	6 558					
augustowski	Sztabin	6 316					
augustowski	Szczebro-Olszanka	6 288					
augustowski	Łabno	5 373					
augustowski	Kurjanka	5 137					
augustowski	Holynka	4 651					
augustowski	Kolnica	4 647					
augustowski	Dębowe	3 751					
augustowski	Piotropawłowsk	3 039					
suwalski	Hutta	5 842		100	6 179		100
suwalski	Kuków	9034		100	9 394		100
suwalski	Wólka	5 000		100	4 997		100
suwalski	Filipowo	2576		100	1 895		100
suwalski	Czostków	4 179		100	4 270		100
suwalski	Przerośl	2 164		100	2 103		100
suwalski	Pawłówka	5 101		100	5 672		100
suwalski	Wiżajny	2 671		100	2 820		100
suwalski	Jeleniewo	4 859		100	4 979		100
suwalski	Zaboryszki	3 974		100	4 825		100
sejneński	Krasnopol	5 072		100	4 610		100
suwalski	Koniecbrór	4 270		100	3 820	2	99,9
sejneński	Pokrowsk	4 656		100	5822	5	99,9
suwalski	Kadaryszki	5 207		100	4 496	37	99,2
suwalski	m. Suwałki	9 143		100	11 188	283	97,5
Razem**		73 748		100	77 070	327	99,6

* W gminach powiatu augustowskiego przedstawione liczby są wielkościami ludności w 1909 r., a nie 1910 r. oraz ludności katolickiej, a nie polskiej, uznanej za polską przez W. Wakara [w:] *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 208 – zestawienie tabelaryczne oraz s. 207: „W powiecie [augustowskim – przyp. J.J.] Komitet nie notuje Litwinów wcale...”.

** Sumy i wyliczenie % tylko dla wartości z powiatu suwalskiego i sejneńskiego.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 272 – powiat augustowski; s. 210 – powiat suwalski; s. 211 – powiat sejneński.

etnicznie jak południowy, „polski”. O ile w południowej części guberni około 1914 roku Litwini stanowili tylko 0,4% sumy ludności litewskiej i polskiej (jak już nadmieniliśmy dla zobrazowania ewolucji struktury narodowościowej właśnie takim parametrem będziemy posługiwać się), to w części północnej – „litewskiej” – Polacy przekraczali 7,6% zdefiniowanej powyżej sumy, a więc ponad dziewiętnaście razy więcej. Ponadto na tak wyodrębnione terytorium północne składał się obszar „bez mała” pięciu powiatów, gdy na południowe „około” dwóch, choć ze stolicą guberni. Wszystko to uzasadnia podział części północnej i odrębną analizę każdego wydzielonego obszaru.

Przegląd danych o liczbie Polaków w poszczególnych gminach tej części guberni pozwolił na podzielenie jej na kilka odrębnych kompleksów:

1) pierwszym będzie obszar pogranicza polsko-litewskiego dodatkowo podzielony na dwa segmenty – zachodni złożony z gmin: Andrzejewo, Berzniki, Lubowo, Sejwy, Wisztyniec, w których liczba Polaków była znacząca albo wręcz dorównywała liczbie Litwinów oraz wschodnią część pogranicza, tj. gminy: Kopciowo Krasnowo Kudrany Lejpuny Wiejsieje, w których liczba ludności polskiej była już wielokrotnie mniejsza od litewskiej, ale liczebność Polaków ciągle była istotna. Całość kompleksu tych dziesięciu gmin Wakar (inaczej niż my) zaliczył do polskiego, a nie litewskiego obszaru etnicznego⁵¹;

2) drugim kompleksem wydzielonym z obszaru części północnej guberni będą wszystkie znajdujące się na tym terytorium miasta. Wynika to z tego, że struktura etniczna tych miast rażąco odbiegała od proporcji narodowościowych otaczających je gmin miejskich, nie tylko ze względu na istnienie w miastach społeczności żydowskiej (danych o jej ilości czy liczbie mieszkańców identyfikujących się jako Rosjanie, ewentualnie Niemcy, nie posiadamy). Tych miast było łącznie czternaście. Ostatecznie podzielimy je na dwie grupy: pierwszą, w której odnotowujemy wzrost (w siedmiu miastach) i drugą, w której odnotowujemy spadek (także w siedmiu miastach) udziału ludności polskiej, w sumie ludności litewskiej i polskiej tego miasta;

3) na północ od gmin pogranicza wydzieliliśmy przestrzeń kompleksów: trzeciego i czwartego części północnej guberni, złożonych z gmin wiejskich, charakteryzujących się oddaleniem od polskiego obszaru etnicznego i/lub nieobecnością czy znikomością ludności polskiej. Tych gmin będzie najwięcej – pięćdziesiąt dwie. Kryterium ich podziału na odrębne kompleksy (trzeci i czwarty właśnie) będzie wzrost (w dwudziestu siedmiu gminach) lub spadek (w dwudziestu pięciu gminach) udziału ludności polskiej w sumie ludności litewskiej i polskiej danej gminy w okresie, dla którego dysponujemy danymi, tj. między rokiem 1910 a 1914;

⁵¹ Ibidem. Mimo to Wakar twierdził, że: „Przy takim podziale [na odrębne kompleksy językowo-etniczne] obydwie części guberni zyskują wielką jednolitość [...]”, W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, ss. 218-219.

Tabela 5. Ludność narodowości polskiej i litewskiej oraz udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej w gminach pogranicza obszarów etnicznych polskiego i litewskiego guberni suwalskiej w 1910 i 1914 r.

Gmina	1910			1914			Zmiana udziału
	Polacy	Litwini	udział w %	Polacy	Litwini	udział w %	
Andrzejewo	483	2 947	14,08	961	2 332	29,18	15,10
Sejwy	3 101	3 500	46,98	3 433	3 256	51,32	4,34
Lubowo	2 368	2 70	46,09	2 397	2 676	47,25	1,16
Berżniki	3 250	3 247	50,02	3 236	3 331	49,28	-0,74
Wisztyniec	359	1 439	19,97	336	1 474	18,56	-1,41
Wiejsieje	500	4 568	9,87	1 844	3 763	32,89	23,02
Kudrany	437	4 801	8,34	515	4 820	9,65	1,31
Lejpuny	355	5 618	5,94	410	5 614	6,81	0,87
Kopciowo	100	5 529	1,78	112	5 680	1,93	0,15
Krasnowo	156	7 801	1,96	100	7 965	1,24	-0,72
Razem	11 109	42 220	20,83	13 344	40 911	24,59	3,76

Źródło: opracowanie własne na podstawie W. Wakar, *Rozwój terytorialny...* op.cit., cz. II, s. 210 – powiat suwalski; s. 211 – powiat sejneński; s. 213 – powiat kalwaryjski; s. 214 – powiat wykłowski.

4) piąty, ostatni, segment to te gminy wiejskie (tylko cztery), w których zarówno w 1910, jak i w 1914 roku nie było nawet jednej osoby utożsamiającej się z polskością.

Dla każdego z tak wyodrębnionych segmentów części północnej guberni uzyskamy wielkość udziału ludności polskiej w sumie ludności litewskiej i polskiej dla lat 1910 i 1914, co odda ewolucję tego parametru, przybliżając nas do oceny prawdziwości dyskutowanej w niniejszym artykule tezy polskiej historiografii o postępującej na początku XX wieku lituanizacji obszarów zamieszkałych w mniejszości przez ludność polską.

Analizę stosunków narodowościowych w północnej części guberni suwalskiej zagniemy od gmin pogranicza obszarów etnicznych polskiego i litewskiego – tabela 5.

Ocenę liczb ujętych w tabeli 5 warto rozpocząć od przypomnienia, iż również obszar tych pięciu gmin Wakar dołączył⁵² do polskiego „kompleksu językowo-etnicznego”⁵³ oraz stwierdził, że wówczas tak wydzielone kompleksy „zyskują wielką jednolitość”⁵⁴. Jak widzimy, za istotne podwyższenie w roku 1914 w stosunku do 1910

⁵² Nie tylko dziesięć omówionych gmin Wakar kwalifikował jako polskie. Podobnie uczynił jeszcze z miastem i gminą Kalwaria oraz z miastem znajdującym się w obrębie gminy Wisztyniec.

⁵³ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 218.

⁵⁴ Ibidem, s. 219.

roku udziału ludności polskiej w sumie ludności litewskiej i polskiej na terenie powyższych dziesięciu gmin „odpowiadają” dwie gminy – Andrzejewo i Wiejsieje, to jednak i w pięciu innych ten wzrost występuje, a w trzech ostatnich spadki są niewielkie.

Najważniejsza uwaga, jaka rodzi się z obserwacji powyższych danych, jest taka, że udział liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej wzrastał zarówno na obszarach zachodnich pogranicza, gdzie Polaków (w relacji do Litwinów) było w 1910 roku (relatywnie) dużo (pierwszych pięciu gmin zestawienia), jak i tam, gdzie było ich mało (pozostałych pięć), bardziej na wschodzie. Powyższe dane wskazywałyby, że na pograniczu polsko-litewskim tuż przed wybuchem I wojny światowej procesy polonizacyjne charakterystyczne dla XIX wieku trwały nadal, choć nie możemy mówić o gwałtownym wzroście polskiego stanu posiadania.

Siłą napędową zmian w środowisku ludzkim są – od kiedy istnieją – miasta. To one wyznaczają trendy zachowań społecznych i kulturowych, ustanawiają kierunki zmian postaw tożsamościowych, w tym identyfikacji narodowych. Taki charakter miały też na pewno ośrodki dalekiej prowincji, jakimi bez wątpienia były oddalone od Kowna, Wilna czy Królewca miasteczka guberni suwalskiej. Niewątpliwie nie były to duże skupiska ludzkie. Również ich struktura narodowościowa była inna od tej w okalających je gminach wiejskich. Na przełomie XIX i XX wieku inne też były proporcje ludności polskiej i litewskiej zamieszkującej miasta i wsie, co obrazuje tabela 6.

Analizując dane zawarte w tabeli 6, należy uznać, że w miastach północnej, „litewskiej”, części guberni suwalskiej Litwini liczbowo zyskiwali w relacji z Polakami. Choć udział ludności polskiej w sumie ludności litewskiej i polskiej wszystkich tych miast nadal był wysoki, to jednak między rokiem 1910 a 1914 znacząco zmniejszył się. Straciliśmy w relacji do Litwinów w czterech na pięć miast powiatowych. Jednak z drugiej strony warto zwrócić uwagę na trzy szczegóły, jakie zawiera powyższe zestawienie:

1) tylko w sześciu miastach na dwanaście ewolucja udziału ludności jednej narodowości w sumie obu analizowanych wypadła na korzyść Litwinów, w sześciu pozostałych zyskali Polacy;

2) wzrost znaczenia ludności polskiej, a spadek litewskiej nastąpił w miastach, które były najbardziej oddalone od naszego zwartego obszaru etnicznego – na północy guberni suwalskiej. Odwrotnie Litwini – zyskali na obszarze utrwalonych, narodowościowych wpływów polskich, w środowisku, które polonizowało się;

3) wreszcie, w trzech z sześciu miast, w których straciliśmy liczbowo na rzecz Litwinów, w 1910 roku, tj. niejako w „punkcie wyjścia” badanego zjawiska, nie było – według tych danych – żadnego Litwina. Trudno więc, by taka sytuacja utrzymywała się na terytorium, które – zgodnie z ówczesnym stanem – nazywamy litewskim.

Tabela 6. Ludność narodowości polskiej i litewskiej oraz udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej w miastach północnej i środkowo-wschodniej części guberni suwalskiej w 1910 i 1914 r.

Miasto*	1910			1914			Zmiana udziału
	Polacy	Litwini	udział w %	Polacy	Litwini	udział w %	
Balwierzyszki	0	429	0,00	425	155	73,28	73,28
Szaki	13	254	4,87	91	229	28,44	23,57
Simno	1 070	129	89,24	1 106	61	94,77	5,53
Władysławów	260	1 041	19,98	392	1 188	24,81	4,83
Preny	526	608	46,38	738	750	49,60	3,22
Wisztyniec	864	432	66,67	890	399	69,05	2,38
Kibarty	380	782	32,70	414	846	32,86	0,16
Łoździeje	1 585		100,00	1 206	25	97,97	-2,03
Poniemoń	194	154	55,75	150	168	47,17	-8,58
Sejny	1 271		100,00	1 550	171	90,06	-9,94
Kalwarya	3 740	552	87,24	3 371	1 382	70,92	-16,32
Wyłkowyszki	206	260	44,21	102	396	20,48	-23,73
Maryampol	480	463	50,90	237	711	25,00	-25,90
Olita	858		100,00	646	246	72,42	-27,58
Razem	11 447	5 104	69,16	11 318	6 727	62,72	-6,44

* Zestawienie zostało przygotowane na podstawie literatury wskazanej poniżej. Ta zaś błędnie opisywała Wierzbołów, nie określając go jako miasto, którym w rzeczywistości był. Błąd zawarty w publikacji Wakara został wychwycony na etapie składania tego artykułu do redakcji i dlatego, niestety, w szczegółowych zestawieniach tabelarycznych jest on powielany, tzn. dane dotyczące Wierzbołowa są analizowane w grupie z gminami wiejskim, a nie miastami, jak należało. Źródło: opracowanie własne na podstawie W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 210 – powiat suwalski; s. 211 – powiat sejneński; s. 213 – powiat kalwaryjski; s. 214 – powiat wyłkowyski; s. 215 – powiat maryampolski; s. 217 – powiat władysławowski.

Mimo tych uwag, widoczne polskie straty w Łoździejach, Sejnach, Kalwarii i Olicie należy uznać za istotne dla omawianego problemu, choć na pewno były one przejawem dużo szerszego, bardziej złożonego i zarazem ciekawego zjawiska przemian etnicznych, prawdopodobnie wręcz walki narodowościowej toczzonej na tysiącach „cichych frontów”. Frontów, które przebiegały w ludzkich umysłach, gdy podejmowano decyzje o dokonaniu codziennych zakupów u „obcych” czy też może u „swoich”, ale z finansową stratą, lub w sercach, gdy świadectwo własnej tożsamości narodowej wymagało poświęcenia, czasami wręcz prawdziwej ofiary.

Omówione tabele są zbudowane na wyliczeniach procentowych. Nie ogniskują więc uwagi wokół wartości bezwzględnych, w ostateczności decydujących przecież

o każdej wielkości procentowej. W efekcie tabele te mogą zatem trochę mylić, jeśli zapominamy, do jakich realnych liczb odnoszą się. Zestawienia ludności pogranicza polsko-litewskiego i miast środkowej i północnej części guberni oddawały statystykę niedużych populacji. Inaczej będzie z dwoma kolejnymi tabelami, które są zestawieniami dużo liczniejszej grupy ludzkiej. Obie przedstawiają statystykę z obszarów, gdzie – z wyjątkiem kilku miejsc – niemal wyłącznie żyła ludność litewska. Polaków była tam znikoma liczba i jej udział w sumie z ludnością litewską czasami spadał (między rokiem 1910 a 1914), a czasami podnosił się. Właśnie ten wzrost lub spadek jest kryterium wydzielenia gmin w tych dwóch kolejnych tabelach. W pierwszej z nich przedstawimy dwadzieścia siedem gmin, w których ewolucja udziału ludności jednej narodowości w sumie obu analizowanych wypadła na korzyść Polaków (tabela 7).

W tabeli 8. natomiast przedstawiamy dwadzieścia cztery gminy, w których ewolucja udziału ludności jednej narodowości w sumie obu analizowanych wypadła na korzyść Litwinów.

Analizę⁵⁵ powyższych danych⁵⁶ można wyrazić w kilku uwagach:

1) to litewskie deklaracje tożsamości narodowej ludności powyższych pięćdziesięciu gmin (może bez Wierzbołowa) zdecydowały o utrzymaniu oblicza etnicznego tej części guberni. To obszar, na którym Litwini albo zyskali, albo nawet jeśli gdzieś procentowo w relacji do Polaków stracili, to i tak utrzymali nad nimi istotną liczbowo przewagę;

2) nie jest pełny obraz stosunków narodowościowych w tej etnicznie litewskiej części guberni suwalskiej. Po pierwsze, w dwudziestu siedmiu na pięćdziesiąt jeden gmin udział Polaków w relacji do Litwinów wzrósł i polskie straty w pozostałych

⁵⁵ Z powyższego zestawienia została wyłączona gmina Wejwery. Wynika to z braku pewnych danych liczbowych o wielkościach ludności analizowanych narodowości i braku możliwości zweryfikowania istniejących liczb. Zamieszczenie danych, co do rzetelności których są poważne wątpliwości, mogłoby poważnie zniekształcić prawdziwy obraz ewolucji stosunków narodowościowych. Wakar napisał, że wahania liczby ludności polskiej: „[...] tłumaczyć należy w stosunku do gm. Wejwery jakąś omyłką [...]”, W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 216. Według inkryminowanych danych w 1910 roku było 3253 Polaków i 4445 Litwinów. Cztery lata później nie odnotowano ani jednego Polaka, a Litwinów zanotowano 7565.

⁵⁶ W wierszu czwartym (Metete) znajduje się korekta danych przedstawionych przez Wakara, Ibidem, s. 211 – powiat sejneński. Jego zapis liczby Litwinów w 1910 roku w tej gminie to: 510. Dla roku 1914 roku zapisał jednak 4254. Narzucało się więc podejrzenie o braku w zapisie „510” cyfry „4” poprzedzającej „510”, bo inaczej niemożliwe byłoby racjonalne wytłumaczenie wzrostu liczby Litwinów o około 4000 w tej gminie wynikającego z zapisu 4254 w 1914 roku. Dowód na to, iż nasze przypuszczenia okazały się zasadne, znajduje się w danych zamieszczonych przez Wakara na s. 273 części II jego dzieła, zawierające dla roku 1909 (rok wcześniej) informacji o liczbie ludności ogółem gminy Metete określonej na 4545 osób oraz informacji, iż 90,6% z nich było katolikami. Bez naszej korekty, z danych przedstawionych przez Wakara wynikałoby, że w 1909 roku było 4118 katolików; w 1910 roku byłoby 519 katolików (realnie to byli tylko Litwini i Polacy), a w 1914 roku 4430.

Tabela 7. Ludność narodowości polskiej i litewskiej oraz udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej w wybranych gminach północnej i środkowo-wschodniej części guberni suwalskiej w 1910 i 1914 r.

Gmina	1910			1914			Zmiana udziału
	Polacy	Litwini	udział w %	Polacy	Litwini	udział w %	
Aleksota	40	7 890	0,50	379	6 498	5,51	5,01
Balwierzyski		5 857	0,00	236	5 297	4,27	4,27
Metele	9	4 510	0,20	176	4 254	3,97	3,77
Kibarty	150	5 266	2,77	391	6 595	5,60	2,83
Olita		3 765	0,00	71	4 116	1,70	1,70
Kalwarya	12	5 609	0,21	103	5 659	1,79	1,58
Janowo	10	3 351	0,30	63	3 298	1,87	1,57
Zielonka	12	4 006	0,30	40	3 687	1,07	0,77
Antonowo		4 742	0,00	41	5 804	0,70	0,70
Balkuny	308	4 891	5,92	372	5 256	6,61	0,69
Giełgudyski	3	6 690	0,04	47	7 394	0,63	0,59
Kirsna	53	5 299	0,99	90	5 658	1,57	0,58
Freda	68	5 834	1,15	107	6 216	1,69	0,54
Simno	120	4 565	2,56	144	4 550	3,07	0,51
Św. Jezioro	195	6 441	2,94	217	6 581	3,19	0,25
Kopsodzie	4	2 938	0,14	12	3 164	0,38	0,24
Karkliny	4	4 531	0,09	14	4 669	0,30	0,21
Jaworowo		6 070	0,00	10	4 711	0,21	0,21
Udrya		3 231	0,00	6	3 304	0,18	0,18
Leśnictwo		6 393	0,00	11	6 737	0,16	0,16
Światoszyn	19	5 239	0,36	25	5 075	0,49	0,13
Michaliszki	4	6 528	0,06	12	6 343	0,19	0,13
Gryszakbuda		6 102	0,00	7	6 482	0,11	0,11
Zyple	5	6 053	0,08	9	6 064	0,15	0,07
Gudele	45	7 045	0,63	50	7 192	0,69	0,06
Olwita	23	5 523	0,41	25	5 611	0,44	0,03
Błogosławieństwo	15	5 301	0,28	16	5 294	0,30	0,02
Razem	1 099	143 670	0,76	2 674	145 509	1,80	1,04

Źródło: opracowanie własne na podstawie W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 210 – powiat suwalski; s. 211 – powiat sejneński; s. 213 – powiat kalwaryjski; s. 214 – powiat wyłkowyski; s. 215 – powiat maryampolski; s. 217 – powiat władysławowski oraz s. 273 – powiat suwalski

Tabela 8. Ludność narodowości polskiej i litewskiej oraz udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej w wybranych gminach północnej i środkowo-wschodniej części guberni suwalskiej

Gmina	1910			1914			Zmiana udziału
	Polacy	Litwini	udział w %	Polacy	Litwini	udział w %	
Bartniki	37	5 330	0,69	37	5 338	0,69	-0,01
Dobrowola	13	6 326	0,21	12	6 622	0,18	-0,03
Pojeziory	7	6 317	0,11	5	6 426	0,08	-0,03
Kidule	7	7 067	0,10	5	7 494	0,07	-0,03
Gize	2	4 387	0,05		4 498	0	-0,05
Pogiermoń	20	7 950	0,25	14	7 280	0,19	-0,06
Podawinie	5	4 166	0,12	2	4 300	0,05	-0,07
Szumsk	15	5 988	0,25	6	5 012	0,12	-0,13
Poniemoń	60	7 475	0,80	49	7 524	0,65	-0,15
Maćkowo	45	2 939	1,51	29	2 116	1,35	-0,16
Wyłkowyszki	20	5 130	0,39	11	4 990	0,22	-0,17
Mirosław	25	4 100	0,61	10	4 209	0,24	-0,37
Chlebiszki	24	6 492	0,37		6 289	0	-0,37
Pojewoń	34	5 449	0,62	13	5 524	0,23	-0,39
Ludwinowo	26	4 256	0,61	5	3 141	0,16	-0,45
Pilwiszki	26	4 522	0,57		4 572	0	-0,57
Sereje	309	6 800	4,35	250	6 949	3,47	-0,88
Rudań	52	3 424	1,50		3 668	0	-1,50
Urdomin	167	4 844	3,33	60	4 954	1,20	-2,13
Krasna	200	5 292	3,64	38	5 643	0,67	-2,97
Nadniemeńska	370	4 246	8,02	194	5 447	3,44	-4,58
Wojtkobole	107	2 227	4,58		2 851	0	-4,58
Wierzbołów	450	419	51,78	400	598	40,08	-11,70
Krakopol	686	3 589	16,05	5	4 072	0,12	-15,93
Razem	2 707	118 735	2,23	1 145	119 517	0,95	-1,28

Źródło: opracowanie własne na podstawie W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 210 – powiat suwalski; s. 211 – powiat sejneński; s. 213 – powiat kalwaryjski; s. 214 – powiat wyłkowyski; s. 215 – powiat maryampolski; s. 217 – powiat władysławowski

Tabela 9. Ludność narodowości polskiej i litewskiej oraz udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej w wybranych gminach północnej i środkowo-wschodniej części guberni suwalskiej

Gmina	1910			1914			Zmiana udziału
	Polacy	Litwini	udział w %	Polacy	Litwini	udział w %	
Tomaszbuda	0	5 280	0	0	5 813	0	0
Syntowty	0	4 204	0	0	3 969	0	0
Szyłgale	0	3 676	0	0	4 235	0	0
Kweciszki	0	5 666	0	0	8 315	0	0
Razem	0	18 826	0	0	22 332	0	0

Źródło: opracowanie własne na podstawie W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 215 – powiat maryampolski; s. 217 – powiat władysławowski.

dwudziestu czterech gminach (-1,28%), w tych dwudziestu siedmiu (+1,04%) niemal zostały odrobione. Po drugie, udział ludności polskiej w sumie obu analizowanych narodowości wzrósł w miejscach, w których raczej, choćby w świetle przytoczonych powyżej dyskusji i danych, nie byłby oczekiwany. To gminy wiejskie okalające miasta, w których Polacy procentowo i liczbowo stracili – Olita, Kalwaria, jak i te, w których zyskali – Balwierzyszki, Kibarty, Simno. Ale może najważniejsze, że na tym etnicznie litewskim terytorium, patrząc na gminę wiejską, w której wystąpił największy przyrost ludności polskiej w relacji do litewskiej, znajdujemy „[...] Aleksotę jako przedmieście Kowna [...]”⁵⁷. Nie miniemy się z prawdą, jeśli stwierdzimy, że we wszystkich trzydziestu czterech gminach wiejskich guberni suwalskiej (z wyjątkiem dwóch – Andrzejewo i Wiejsieje, znajdujące się na współczesnej granicy polsko-litewskiej), w których wystąpił przyrost Polaków w relacji do Litwinów, był on mniejszy niż w Aleksocie, będącej – jak pisze Wakar – przedmieściami Kowna... A więc najbardziej intensywny proces asymilacji do polskości wystąpił albo tam, gdzie ma miejsce zawsze, czyli na granicy, albo w suburbium Kowna... Można retorycznie zapytać, czy to gdzieś tam przebiegało polsko-litewskie rozgraniczenie narodowościowe?

3) ostatnim spostrzeżeniem jest, że zarówno wśród gmin wiejskich, w których Polacy relatywnie najwięcej zyskali w relacji do Litwinów, jak i wśród tych, w których relatywnie najwięcej stracili w tej relacji, dominują gminy powiatu kalwaryjskiego. Wśród tych pierwszych są Olita, Janowo, Kalwarya oraz w mniejszym stopniu Balkuny, Kirsna, Simno. Wśród drugich: Krakopol, Nadniemeńska, Krasna, Urdomin, Raudań. Wynikałoby z tego, że w guberni suwalskiej polem najbardziej

⁵⁷ Ibidem, s. 216.

Tabela 10. Ludność narodowości polskiej i litewskiej oraz udział (w %) liczby Polaków w sumie ludności polskiej i litewskiej w wyszczególnionych kompleksach gmin* litewskiego obszaru narodowego guberni suwalskiej w 1910 i 1914 r.

Kompleksy gminne	1910			1914			Zmiana udziału
	Polacy	Litwini	udział w %	Polacy	Litwini	udział w %	
pogranicza z Polakami	11 109	42 220	20,83	13 344	40 911	24,59	3,76
miejskie	11 447	5 104	69,16	11 318	6 727	62,72	-6,44
„polonizujące się”	1 099	143 670	0,76	2 674	145 509	1,80	1,04
„lituanizujące się”	2 707	118 735	2,23	1 145	119 517	0,95	-1,28
bez ludności polskiej	0	18 826	0	0	22 332	0	0
Razem	26 362	328 555	7,43	28 481	334 996	7,84	0,41

* Bez gminy Wejwery.

Źródło: opracowanie własne na podstawie W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 210 – powiat suwalski; s. 211 – powiat sejneński; s. 213 – powiat kalwaryjski; s. 214 – powiat wyłkowsky; s. 215 – powiat maryampolski; s. 217 – powiat władysławowski; oraz s. 273 – powiat suwalski.

intensywnej walki narodowościowej był powiat kalwaryjski, powiat znajdujący się już, niejako, wewnątrz litewskiego obszaru etnicznego.

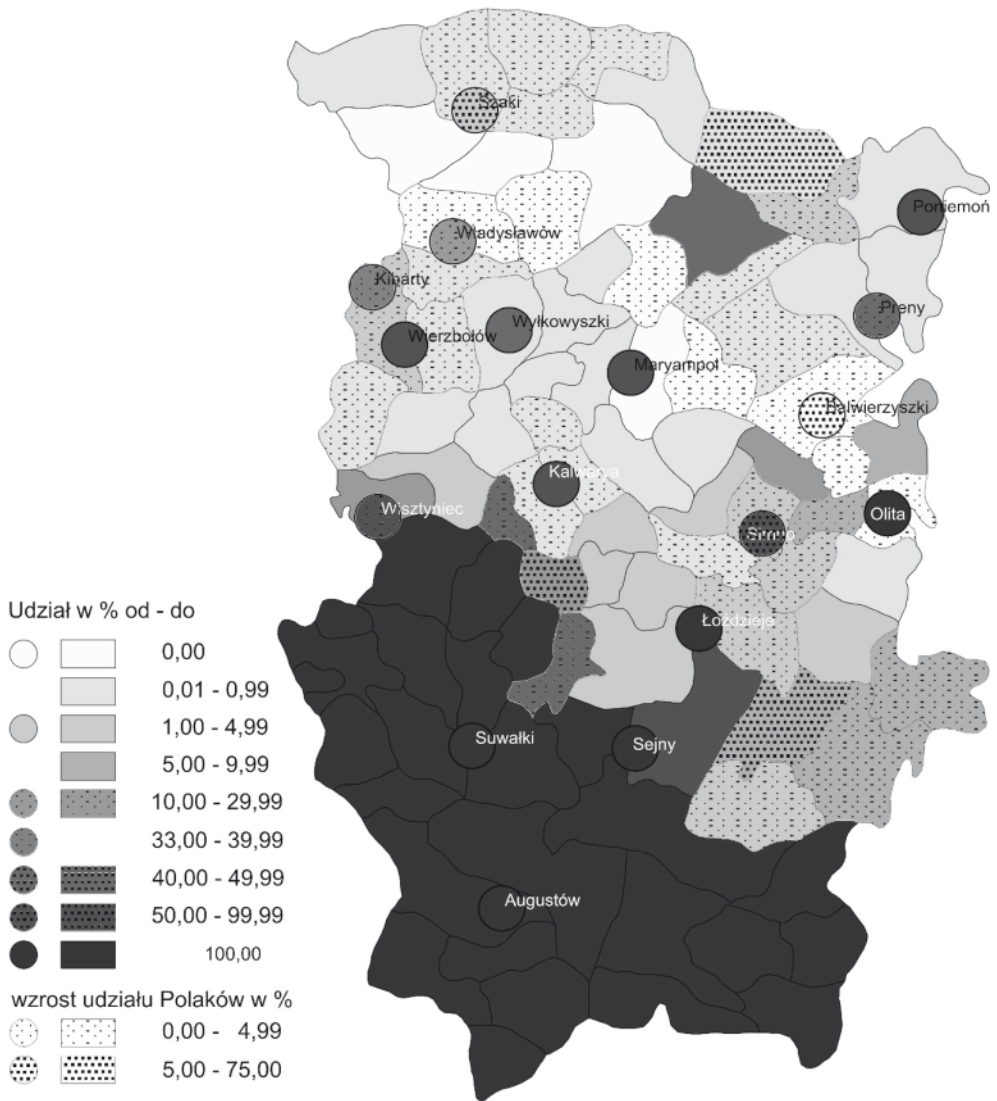
Wreszcie na koniec gminy, w których nie stwierdzono ani jednego Polaka zarówno w zestawieniu w roku 1910, jak i 1914. Takie gminy były tylko cztery na osiemdziesiąt w obrębie „litewskiego” obszaru etnicznego guberni suwalskiej i sto osiem wszystkich, z których ona składała się. Trzy gminy z poniższego zestawienia tworzyły „wnętrze” powiatu władysławowskiego, oddalone od ośrodka administracyjnego oraz szlaków komunikacyjnych (dolny Niemen). Kwieciszki to jednak gmina okalająca stolicę powiatu – Mariampol (tabela 9).

Wszystkie powyższe szczegółowe wyliczenia w skrócie przedstawia tabela 10.

Lituanizacja (czy np. polonizacja) to proces i aby określić zakres jego występowania, należy porównać liczbę osób utożsamiających się na danym obszarze, tu z litewskością, w różnych okresach. Zmiana, jeśli wystąpiła, będzie dużo bardziej czytelna, jeśli zostanie oddana w układzie procentowym, a nie w liczbach bezwzględnych. Taka jest też praktyka szczególnie, gdy ma ukazać zjawisko w sumie agregowanych jednostek statystycznych (np. gmin, powiatów).

Ustalenia zawarte w niniejszym artykule można też zilustrować na mapie (rycina 1).

Powyższe, widoczne również na mapie, wyniki na pewno nie dają jednoznacznego obrazu polsko-litewskich relacji narodowościowych w północnej i środkowo-wschodniej części guberni suwalskiej tuż przed wybuchem I wojny światowej. Były obszary, gdzie Polaków w relacji do Litwinów było coraz mniej, ale były i takie, gdzie wystąpiło przeciwne zjawisko. O zarysowującej się słabości Polaków w relacji

Rycina 1. Udział procentowy Polaków, w sumie Polaków i Litwinów w miastach i gminach guberni suwalskiej w 1910 r. oraz zmiana tego udziału w 1914 r. w relacji do 1910 r.

Źródło: opracowanie autora na podstawie mapy *Ludność polska i litewska w guberni suwalskiej w liczbach Warszawskiego Komitetu Statystycznego 1910–1914*, [w:] W. Wąkar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, s. 209.

do Litwinów najmocniej świadczą nasze straty w Olicie, Kalwarii, Sejnach i Łoździejach, tj. w miastach sąsiadujących ze zwartym polskim obszarem etnicznym, czyli tam, gdzie można by oczekiwać zjawiska przeciwnego (do realnie występującego), czyli narastania procesów polonizacyjnych. Również „we wnętrzu” litewskiego obszaru etnicznego, z dala od ośrodków administracyjnych czy szlaków komunikacyjnych, Litwini zyskiwali w relacji z Polakami. Jednak następujące, zasygnalizowane już powyżej fakty, takie jak to, że:

1) powyższe zjawisko nie występowało wszędzie, a na tym obszarze istniały również takie gminy wiejskie, w których polski stan posiadania zwiększył się w relacji do litewskiego;

2) Polacy pojawili się w miastach północnej części guberni suwalskiej, najbardziej oddalonych od zwartego obszaru ich występowania;

3) wyłonili się w gminach wiejskich okalających zarówno miasta „lituanizujące” się, jak i „polonizujące”;

4) prawdopodobnie nadal postępował proces polonizacji pogranicza „sejneńskiego”;

5) zarysowała się istotna polska obecność w suburbium ośrodka uchodzącego za stolicę litewskiego odrodzenia narodowego, tj. w Aleksocie pod Kownem,

świadczą o tym, że o etnicznej homogenizacji (tj. lituanizacji) nawet obszarów, na których Polaków było niewiele, a Litwini wyraźnie liczbowo dominowali, mówić nie można. Stąd uwagi Wakara, że wydzielone przez niego tereny północnej części guberni suwalskiej „[...] zyskują wielką jednolitość [...]”⁵⁸ etniczną, narodowościową w analizowanym w tym artykule czasie; czy że dla obu społeczności „...na zwartych obszarach ich charakterystyczna jest silna tendencja konsolidacyjna”⁵⁹, były na pewno niezasadne.

W naszej opinii wnioski, jakie wyniknęły z powyższej analizy, można ekstrapolować z terenów północnej części guberni suwalskiej na Kowieńszczyznę. Wynika to z jednolitości uwarunkowań społecznych, etnicznych i historycznych obu tych krain. Właściwie to na Suwalszczyźnie były one nawet dla Litwinów korzystniejsze niż gdziekolwiek indziej. Wynikało to z ograniczonych, ale istniejących praw do posługiwania się językiem ojczystym, występowania samorządu terytorialnego⁶⁰ czy korzystania z możliwości nauki języka litewskiego w szkołach na terenach, gdzie Litwini dominowali⁶¹. A więc możliwości rozwoju narodowego Litwini mieli

⁵⁸ Ibidem, s. 219.

⁵⁹ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 31.

⁶⁰ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, ss. 219-220.

⁶¹ K. Buchowski, *Litwomani i polonizatorzy; mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX w.*, Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006, s. 36.

na Suwalszczyźnie największe, a mimo to o jej lituanizacji nawet w czasie, w którym jej wystąpienie było najbardziej prawdopodobne, mówić nie możemy. Tym bardziej więc na Kowieńszczyźnie, tuż przed wybuchem I wojny światowej, a prawdopodobnie nawet przed 1920 rokiem, lituanizacja ludności wcześniej uznającej się za polską nie wystąpiła. Co do tego faktu mylili się i Wakar, i Eberhardt oraz wielu innych nie tylko polskich badaczy. Owszem, ludność wiejska o wcześniej (przed około 1880 rokiem), niewykrystalizowanej przynależności narodowej, a posługująca się językiem litewskim jako ojczystym, przyjęła litewską tożsamość narodową, być może poprzedzając ją jeszcze (jak wskazują na to wyniki spisu ludności z 1897 roku na terenie powiatów telszewskiego, szawelskiego i rosieńskiego) jakąś formą tożsamości żmudzkiej. Nie ma dowodów na szeroką lituanizację Polaków przed 1920 rokiem. Wakar, gdy trzymał się roli uczonego, a nie ideologa czy polityka, formułował ciekawe opinie. W jednej z nich zakwalifikował dziesięć z czternastu gmin powiatu sejneńskiego do „polskiego kompleksu językowo-etnicznego”⁶², w innej napisał, że: „Stosunki analogiczne zachodzą poniekąd w pow. Sejneńskim Królestwa i w pow. Kowieńskim [...]”⁶³, czyli *de facto* mimowolnie zapewne włączył Kowno i większość gmin tworzących powiat kowieński w „polski kompleks językowo-etniczny”. Kto wie, czy właśnie w daniu możliwości wyciągnięcia takiego wniosku ze swoich wypowiedzi Wakar w ogóle się nie pomylił.

Literatura

- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy; mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX w.*, Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006, 468 ss.
- Dmowski R., *Niemcy Rosya i kwestya polska*, Lwów, nakładem Towarzystwa Wydawniczego: H. Altenberg, 1908, 271 ss.
- Eberhardt P., *Polska ludność kresowa*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998, 241 ss.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, „Przegląd Wschodni”, 1997, 307 ss.
- Институт демографии Национального исследовательского университета „Высшая школа экономики”, Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года, http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=568 [dostęp: 27.02.2020].

⁶² W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. II, ss. 218-219.

⁶³ W. Wakar, *Rozwój terytorialny...*, op.cit., cz. III, s. 29.

- Maliszewski E., *Polacy i polskość na Litwie i Rusi*, wyd. 2. przejrz. i uzup., Warszawa, Tłocznia Wł. Łazarskiego, 1916, 37 ss.
- Świechowski M., *Mapa narodowościowa i polityczna obszarów b. W. Ks. Litewskiego łącznie z tablicą statystyczną*, Warszawa, Wydawnictwo Tymczasowego Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej, 1921, 1 s.
- Świechowski M., *Żywiol polski na ziemiach litewskich ze szczególnem uwzględnieniem obszarów okupowanych przez mocarstwa centralne; stosunki ludnościowe i własność ziemska: szkic statystyczny z mapką i tablicami w tekście*, Zakopane, Księgarnia Podhalańska, 1917, 48 ss.
- Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa Królestwa polskiego*, cz. II, Warszawa, Drukarnia Synów St. Niemiry, 1917, 288 ss.
- Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich*, cz. III, Kielce, St. Święcki, 1917, 154 ss.
- Wielomski A., Ziętek-Wielomska M., *Nowoczesność, nacjonalizm, naród europejski. Dylematy samoidentyfikacji Europejczyków*, Warszawa, Towarzystwo Naukowe Myśli Politycznej i Prawnej, 2017, 330 ss.
- Перепись населения Российской империи (1897)*, [w:] *Википедия*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи_\(1897\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи_(1897)) [dostęp: 24.02.2010].
- Włodzimierz Wakar*, [w:] *Wikipedia*, https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82odziemierz_Wakar [dostęp: 25.02.2010].

References

- Buchowski K., *Litwomani i polonizatorzy; mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX w.* [Lithuanians and Polonizers: Myths, Mutual Perception and Stereotypes in Polish-Lithuanian Relationships at the Beginning of XX Century], Białystok, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006, 468 pp.
- Dmowski R., *Niemcy Rosya i kwestya polska* [Germany, Russia and the Polish Issue], Lwów, Nakładem Towarzystwa Wydawniczego: H. Altenberg, 1908, 271 pp.
- Eberhardt P., *Polska ludność kresowa* [Polish Borderland Population], Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998, 241 pp.
- Eberhardt P., *Przemiany narodowościowe na Litwie* [Ethnic Transformations in Lithuania], Warszawa, „Przegląd Wschodni”, 1997, 307 pp.
- Институт демографии Национального исследовательского университета „Высшая школа экономики”, Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года [Lithuanians and Polonizers: Myths, Mutual

- Perception and Stereotypes in Polish-Lithuanian Relationships at the Beginning of XX Century], http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/rus_lan_97_uezd.php?reg=568 [accessed: 27.02.2020].
- Maliszewski E., *Polacy i polskość na Litwie i Rusi* [Poles and Polishness in Lithuania and Rus], 2nd ed. rev. ed., Warszawa, Tłocznia Wł. Łazarskiego, 1916, 37 pp.
- Świechowski M., *Mapa narodowościowa i polityczna obszarów b. W. Ks. Litewskiego łącznie z tablicą statystyczną* [Ethnical and Political Map of the Former Grand Duchy of Lithuania, Including Statistical Table], Warszawa, Wydawnictwo Tymczasowego Komitetu Politycznego Ziemi Kowieńskiej, 1921, 1 p.
- Świechowski M., *Żywioł polski na ziemiach litewskich ze szczególnem uwzględnieniem obszarów okupowanych przez mocarstwa centralne; stosunki ludnościowe i własność ziemską: szkic statystyczny z mapką i tablicami w tekście* [Polish Element on Lithuanian Ground, With Particular Emphasis on Territories Occupied by Central Powers; Demographics and Land Ownership: Statistical Sketch, Including Map and Tables], Zakopane, Księgarnia Podhalańska, 1917, 48 pp.
- Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa Królestwa polskiego* [Territorial Development of Polish Nationality. Ethnic Statistics for Kingdom of Poland], pt. II, Warszawa, Drukarnia Synów St. Niemiry, 1917, 288 pp.
- Wakar W., *Rozwój terytorialny narodowości polskiej. Statystyka narodowościowa kresów wschodnich* [Territorial Development of Polish Nationality. Ethnic Statistics for Eastern Borderlands], pt. III, Kielce, St. Święcki, 1917, 154 pp.
- Wielomski A., Ziętek-Wielomska M., *Nowoczesność, nacjonalizm, naród europejski. Dylematy samoidentyfikacji Europejczyków* [Modernity, Nationalism, European Nation. Self-identification Dilemmas of Europeans], Warszawa, Towarzystwo Naukowe Myśli Politycznej i Prawnej, 2017, 330 pp.
- Перепись населения Российской империи (1897)*, [in:] *Википедия*, [https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи_\(1897\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/Перепись_населения_Российской_империи_(1897)) [accessed: 24.02.2010].
- Włodzimierz Wakar, [in:] *Wikipedia*, https://pl.wikipedia.org/wiki/W%C5%82odziemierz_Wakar [accessed: 25.02.2010].